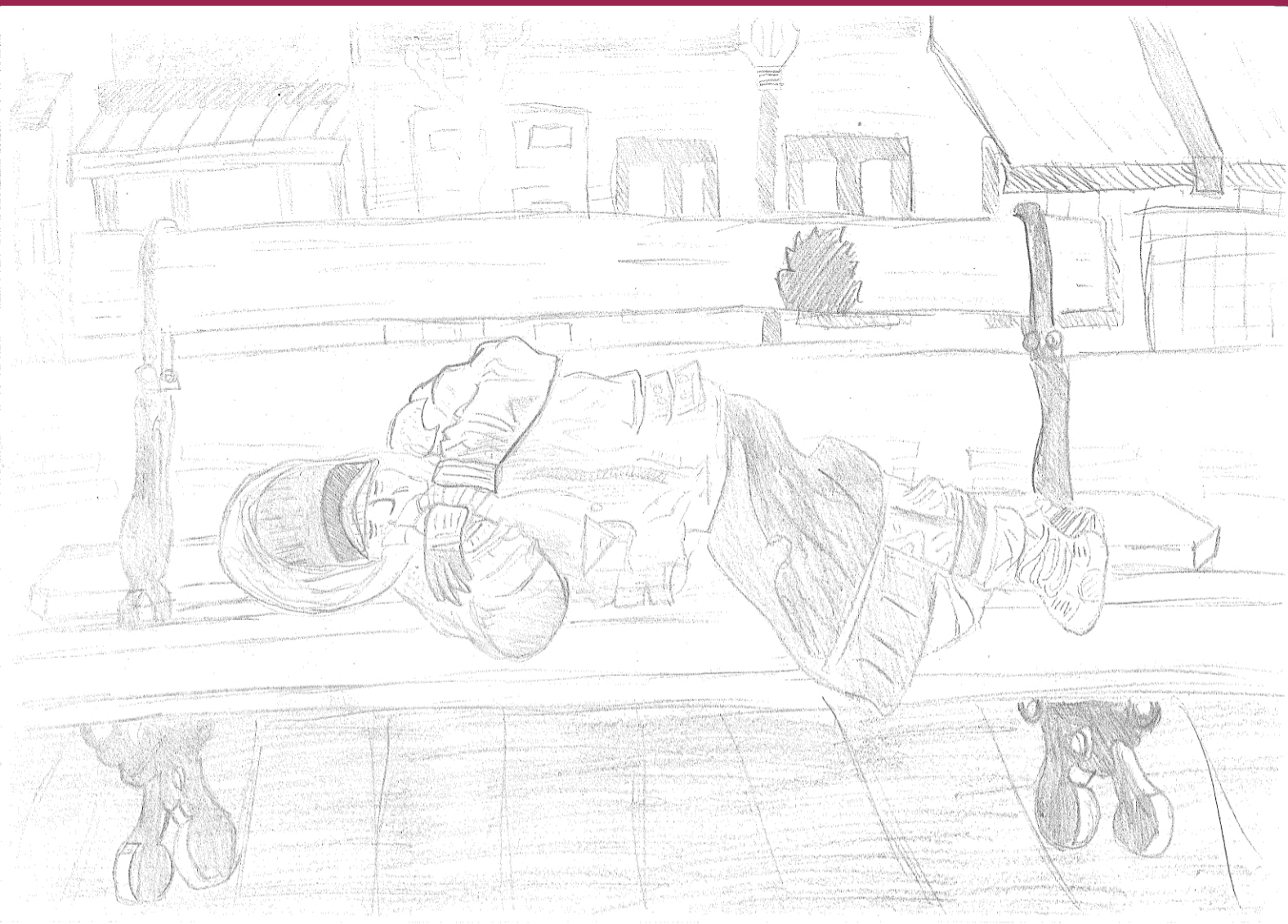

Andrzej Kacprzak

**Bezdomność przestępcy
(w świetle badań i analiz
socjologicznych i kryminologicznych)**

**Rysunek autorstwa
Kacpra Jędrzejczyka, lat 14
z Gimnazjum w Rozogach
(praca przygotowana w ramach konkursu:
„Dom, Zdrowie i Miłość
— utrata tych wartości to bezdomność”
przygotowana pod kierunkiem
p. Aldony Kaczmarczyk)**

Bezdomność przestępcy (w świetle badań i analiz socjologicznych i kryminologicznych)

Wprowadzenie

Celem niniejszego tekstu jest charakterystyka zjawiska bezdomności wśród osób wchodzących w konflikt z prawem karnym. Ze względu na złożony charakter zjawiska bezdomności jako jednego z wymiarów wykluczenia społecznego, zdecydowano się na szersze ujęcie tematu: uwzględniając bezdomność zarówno jako czynnik utrudniający funkcjonowanie społeczne w okresie poprzedzającym popełnienie przestępstwa i ewentualne trafienie do zakładu karnego, jak i w okresie po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej, gdy problem braku miejsca zamieszkania staje się jedną z przyczyn dalszej marginalizacji i może zagrażać powrotem do przestępstwa. Dlatego też oś analizy dostępnych badań problematyki będzie stanowić również charakterystyka bezdomności jako zjawiska nie tylko o silnym potencjale marginalizującym, ale również kryminogennym. Uznaje się bowiem, że naruszenie społecznych norm, zwłaszcza formalnoprawnych, stanowić może przyczynę wykluczenia tak zwanego normatywnego¹.

Współczesny dyskurs na temat wykluczenia społecznego kieruje uwagę na coraz nowsze obszary marginalizacji jednostek, grup, a nawet całych kategorii społecznych. Niezmiennie uznaje się jednak, że bariery w uczestnictwie w najważniejszych aspektach życia społecznego są podstawową charakterystyką zjawiska. Autorzy *Zrewidowanej Strategii Spójności Społecznej* z 2004 roku wyróżnili szereg grup wykluczonych lub szczególnie zagrożonych wykluczeniem społecznym. Są to między innymi osoby będące w podeszłym wieku, z niepełnosprawnością, długotrwale pozostające bez pracy, imigranci, rodzice (w tym nastoletni) samotnie wychowujący dzieci, osoby uzależnione. Do kategorii doświadczających poważnych deficytów w organizacji środków do życia zaliczono również, choć rozłącznie, osoby opuszczające zakłady karne oraz bezdomne.

Literatura przedmiotu wskazuje na konstytutywne cechy zjawiska wykluczenia społecznego, a mianowicie jego procesualność i kumulatywność. Wykluczenie

---

¹ Zob.: J. Czapiński, Tomasz Panek, *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego 2015.

społeczne jest zjawiskiem dynamicznym², cechującym się stopniowym wypadaniem jednostki ze struktur społecznych, a także pogłębiającym i nasilającym się w miarę pojawiania się kolejnych barier w dostępie do zasobów społecznych³. Trudności w funkcjonowaniu w jednej ze sfer życia prowadzą do pojawiania się kolejnych, przy czym bariery te mogą obejmować różne obszary i wchodzić we wzajemne interakcje. Mechanizmy marginalizacji współwystępują więc w różnych sferach życia i na różnych etapach procesu wykluczania społecznego⁴. Proces ten jest wieloaspektowy i stopniowalny, z widocznymi skutkami w wielu ważnych dziedzinach funkcjonowania człowieka, spośród których za najważniejsze uznaje się: ekonomiczną (brak pracy, stałego dochodu, środków do życia, miejsca zamieszkania, ograniczenie możliwości w sferze konsumpcji), polityczną (ograniczone uczestnictwo w strukturach władzy i bariery w dostępie do środków kształtowania rzeczywistości politycznej) oraz społeczną (ograniczenie relacji społecznych, co może dotyczyć zarówno sformalizowanych, jak i nieformalnych sfer funkcjonowania społecznego jednostki, w tym zwłaszcza jej relacji rodzinnych)⁵. Choć wykluczenie społeczne może przybierać różnorodne formy i dotyczyć różnych aspektów życia, zawsze oznacza gorszą sytuację jednostki, grupy lub kategorii społecznej w porównaniu z większością społeczeństwa⁶.

Byli więźniowie są obecnie uznawani za jedną z grup, których problemy uczestnictwa w życiu społecznym stanowią szczególne wyzwanie dla polityki społecznej, czego wyrazem jest między innymi zaliczanie tej grupy przez Ustawę o pomocy społecznej z dnia 1 stycznia 2004 roku do uprawnionych do korzystania z pomocy społecznej (art. 7). Wielowymiarowość deprywacji społecznej doświadczanej przez osoby opuszczające zakłady karne przejawia się w trudnościach w znalezieniu zatrudnienia, odnowieniu relacji rodzinnych, organizacji zasobów i środków zabezpieczenia socjalnego, zamieszkiwaniem w zdegradowanych sąsiedztwach o wysokich wskaźnikach przestępczości, problemami zdrowotnymi,

² G. Jehoel-Gijsbers, C. Vrooman, *Explaining Social Exclusion. A theoretical model tested in the Netherlands*, Haga: The Netherlands Institute for Social Research 2007, s. 13.

³ M. Danecka, *Partycypacja wykluczonych. Wyzwanie dla polityki społecznej*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Naukowa 2014, s. 25; J. Grotowska-Leder, *Ekskluzja społeczna — aspekty teoretyczne i metodologiczne*, w: *Ekskluzja i inkluzja społeczna: diagnoza, uwarunkowania, kierunki działań*, red. J. Grotowska-Leder, K. Faliszek, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit 2005, s. 35-36.

⁴ I. Kudlińska, A. Kacprzak, „Błędne koło”. *Wykluczenie społeczne w biograficznym doświadczeniu biednych kobiet i trzeźwiejących alkoholików*, w: *Niewygodni, nienormalni, nieprzystosowani, nieadekwatni — społecznie wykluczeni*, red., A.M. Kłonkowska, M. Szulc, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2013, s. 253.

⁵ Jolanta Grotowska-Leder, dz. cyt., s. 29.

⁶ Tamże, s. 36.

w tym zdrowia psychicznego, uzależnieniami⁷. Bariery te są najczęściej ze sobą wzajemnie powiązane i jako takie mogą tworzyć wewnętrznie zróżnicowane systemy barier społecznych, które utrudniają reintegrację społeczną po wyjściu na wolność⁸. Do czynników o szczególnie dużym potencjale wykluczającym i jednocześnie relatywnie często spotykanych wśród populacji byłych więźniów zaliczana jest również bezdomność, przy czym zarówno tak zwana bezdomność podstawowa, rozumiana jako brak jakiegokolwiek miejsca zamieszkania (utożsamiana zazwyczaj z życiem „na ulicy”), jak również jego niepewność bądź też życie w „substytutach mieszkań”, jest uznawana za formę wykluczenia społecznego, z którą łączy się na ogół szereg innych czynników marginalizujących⁹.

Maria Borzycki i Eileen Baldry¹⁰ zauważają, że chętnie stosowany w literaturze socjologicznej termin „reintegracji społecznej”, opisujący proces powrotu byłych więźniów do społeczeństwa jest *de facto* terminem, który w bardzo wielu przypadkach jest mało adekwatny do ich wcześniejszych doświadczeń biograficznych. Zawiera bowiem presupozycję, zgodnie z którą osoby te były kiedyś zintegrowane z resztą społeczeństwa. Liczne badania¹¹ wskazują jednak, że jeszcze przed trafieniem do zakładu karnego skazani zaliczają się niejednokrotnie do kategorii osób wykluczonych społecznie: ubogich, słabo wykształconych, nieposiadających podstawowych umiejętności społecznych i komunikacyjnych, zaniedbywanych jako dzieci lub wychowujących się w pieczy zastępczej, wywodzących się z rodzin problemowych, uzależnionych czy długotrwale bezrobotnych. Badania populacji więziennej wskazują, że wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności spotkać można dość często też takie, które nie miały miejsca zamieszkania przed

⁷ Zob.: C. Uggen, J. Manza, A. Behrens, „*Less than the average citizen*”: stigma, role transition and the civic reintegration of convicted felons, w: *After Crime and Punishment. Pathways to offender reintegration*, red., S. Maruna, R. Immarigeon, London-New York: Routledge 2011; A. Szymanowska, *Czynniki utrudniające readaptację społeczną w świetle badań karnych*, w: *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, red., F. Kozaczuk, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego 2009; A. J. Shinkfield, J. Graffam, *Community Reintegration of Ex — Prisoners: Type and Degree of Change in Variables Influencing Successful Reintegration*, w: „*International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*” Vol. 53, nr 1/2009; E. Baldry, P. Maplestone, *Barriers to social and economic inclusion for those leaving prison*, w: „*Human Rights Defender*” Vol. 12, No 1/2003; S. Maruna, *Making good. How ex-convicts reform their and rebuild their lives*, Washington D.C.: American Psychological Association 2001.

⁸ M. Borzycki, E. Baldry, *Promoting Integration: The Provision of Prisoner Post — release Services*, w: „*Trends & Issues in Crime and Criminal Justice*” nr 262/2003, s. 2.

⁹ E. Baldry, D. McDonnell, P. Maplestone, M. Peeters, *Ex-prisoners and accommodation: what bearing do different forms of housing have on social reintegration*, Australian Housing and Urban Research Institute 2003.

¹⁰ M. Borzycki, E. Baldry, dz. cyt., s. 1.

¹¹ Zob.: R. Houchin, *Social Exclusion and Imprisonment in Scotland*, Glasgow Caledonian University 2005; A. Szymanowska, *Więzienie i co dalej?*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak” 2003; Social Exclusion Unit, *Reducing re-offending by ex-prisoners*, Office of the Deputy Prime Minister, London 2002.

odbywaniem kary pozbawienia wolności¹². Pobyt w więzieniu, zwłaszcza długotrwały, problemy te częściej pogłębia, niż rozwiązuje, w związku z czym większość byłych więźniów ma stosunkowo małe szanse na „ponowną” inkluzję w główny nurt życia społecznego. Proces ten należy raczej rozpatrywać jako próbę włączenia się w struktury społeczne, do których wcześniej niejednokrotnie nie mieli dostępu.

Bezdomność a zjawisko przestępczości

Współczesna kryminologia jest zgodna co do kryminogennego charakteru zjawiska wykluczenia społecznego¹³. Środowiska dotknięte silną deprywacją społeczną — na przykład biednych, pozbawionych stałego źródła dochodu, pozostających bez zatrudnienia, uzależnionych od alkoholu bądź narkotyków, dzieci ulicy — są w tym kontekście uznawane za „tradycyjne” grupy ryzyka¹⁴, choć relacja ta nie musi mieć charakteru bezpośredniego, może bowiem opierać się na większej penalizacji przestępczości ulicznej, drobnej bądź też selektywnym traktowaniu sprawców przestępstw wywodzących się ze środowisk defaworyzowanych¹⁵. Do kategorii problemów społecznych o szczególnym potencjale kryminogennym zaliczana jest bezdomność¹⁶, za czym przemawia szereg prowadzonych w ostatnich latach analiz. Przykładowo, w badaniu „Focus Ireland” aż 39% respondentów (byłych więźniów) przyznało, że trafiło do więzienia w wyniku przestępstw dokonanych bezpośrednio w związku z bezdomnością¹⁷.

Profil aktywności przestępczej osób bezdomnych jest jednak zróżnicowany, przy czym czynnikiem różnicującym jest w tym kontekście zwłaszcza ich wiek. Wśród bezdomnych przeważają mianowicie dwie grupy wiekowe: osoby starsze (w wieku 45-65 lat) oraz stosunkowo młode (od kilkunastu do dwudziestu kilku lat). Brunon Hołyst wskazuje, że w grupie pierwszej dominuje raczej drobna, okazyjna przestępczość i rzadko można w niej spotkać poważniejszych przestępców (choć

¹² Zob.: B. Hołyst, *Socjologia kryminalistyczna*, Tom 1, Warszawa: Lexis Nexis 2007.

¹³ Tamże, s. 116.

¹⁴ Zob.: P. Stępnik, *Pomiędzy resocjalizacją a pracą socjalną. Dylematy współczesnej penitencjarystyki*, w: *Więziennictwo. Nowe wyzwania*, red., B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępnik, Warszawa – Poznań – Kalisz: Centralny Zarząd Służby Więziennej 2001.

¹⁵ Zob.: H. Becker, *Outsiderzy*, Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN 2009; J. Kitsuse, A. V. Ciquorel, *A note on the uses of official statistics*, w: „Social Problems” Vol.11, nr 2/1963.

¹⁶ Zob.: M. Maguire, P. Raynor, *How the resettlement of prisoners promotes desistance from crime: Or does it?*, w: „Criminology & Criminal Justice” nr 6 (1)/2006; E. Baldry, D. McDonnell, P. Maplestone, M. Peeters, dz. cyt.; E. Baldry, D. McDonnell, P. Maplestone, M. Peeters, *Ex-prisoners, homelessness and the state in Australia*, w: „Australian and New Zealand Journal of Criminology” vol. 39/2006.

¹⁷ *The vicious circle of social exclusion and crime: Ireland's Disproportionate Punishment of the Poor*, Irish Penal Report Trust Position Paper: January 2012, s. 19.

mogli nimi być w przeszłości, zanim doszło do ich społecznej degradacji)¹⁸. Największe zagrożenie w przypadku tej grupy wiąże się natomiast z działalnością innych przestępców, w tym zorganizowanych grup przestępczych, których przedstawiciele chętnie rekrutują bezdomnych jako tak zwane słupy, czyli osoby występujące (najczęściej za niewielką opłatą) w roli posłańców bądź pośredników w poważniejszych przedsięwzięciach przestępczych, na przykład nielegalnych transakcjach, w tym narkotykowych¹⁹. Z drugiej strony, osoby te szczególnie często są też ofiarami przestępstw, zwłaszcza pobić lub kradzieży, popełnianych między innymi przez innych bezdomnych²⁰. W tym kontekście uznaje się populację osób bezdomnych również za grupę ryzyka w sensie wiktymologicznym.

Drugą wyróżniającą się grupę wśród bezdomnych stanowią ludzie młodzi. Osoby te są raczej nastawione na szybki zysk i większe sumy pieniędzy, stąd też ich działalność przestępcza różni się zasadniczo od starszych bezdomnych. Młodzi bezdomni przestępcy są raczej zainteresowani poważniejszą działalnością przestępczą i zazwyczaj więcej mają też ku temu okazji, gdyż to właśnie spośród nich zorganizowane grupy przestępcze szczególnie chętnie rekrutują swoich potencjalnych podwładnych. Osoby te nie utożsamiają się z kategorią bezdomnych, traktując brak zamieszkania jako sytuację przejściową. Bywają natomiast silnie związane ze środowiskiem przestępczym, zwłaszcza gdy przestępczość stanowi nie tylko intratny sposób na życie, ale też atrakcyjny styl życia, wyraźnie kontrastujący z doświadczeniami stanu bezdomności. Są zatem zorientowane na aktywność kryminalną i dynamiczną karierę przestępczą. Dlatego też w grupie tej można z dużym prawdopodobieństwem spodziewać się wielokrotnej karalności²¹.

Relacja między bezdomnością a przestępczością ma charakter dwustronny. Zarówno bezdomność może prowadzić do konfliktu z prawem, stwarzając warunki, w których — jak może się wydawać — łatwiej zracjonalizować niektóre zachowania o charakterze nielegalnym lub półlegalnym, jak i przestępczość może pośrednio lub bezpośrednio prowadzić do bezdomności, zwłaszcza jeśli towarzyszy jej kara pozbawienia wolności²². Badanie przeprowadzone w Glasgow w 1999 roku wykazało, że wśród bezdomnych żyjących na ulicy lub funkcjonujących

¹⁸ B. Hołyst, dz. cyt.

¹⁹ K. Kądziołka, *Bezrobocie, ubóstwo i przestępczość w Polsce. Analiza zależności na poziomie województw*, w: „Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” nr 242/2015, s. 75.

²⁰ B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa: Lexis Nexis 2009.

²¹ Zob.: E. Szczygiał, *Bezdomność wśród dzieci i młodzieży w Polsce jako efekt przemocy i nadużyć*, Rzeszów: Stowarzyszenie Centrum Wspierania Edukacji i Przedsiębiorczości 2013; B. Hołyst, *Socjologia kryminalistyczna*, Tom 1, Warszawa: Lexis Nexis 2007.

²² S. Mandes, *Przegląd kluczowych tematów badań dotyczących bezdomności w socjologicznej literaturze USA, Wielkiej Brytanii oraz Niemiec*, w: *Problem bezdomności w Polsce. Wybrane aspekty. Diagnoza zespołu badawczego działającego w ramach projektu 'Gminny standard wychodzenia z bezdomności'*, Standardy w Pomocy, red., M. Dębski, Gdańsk 2010, s. 22.

w schroniskach niemal połowa (44%) przynajmniej raz w życiu była w więzieniu²³. Z kolei badania polskie dowodzą, że w więzieniach przynajmniej raz w życiu przebywało blisko 40% bezdomnych, przy czym — co warto podkreślić — znaczna część z nich trafia do aresztów śledczych i zakładów karnych celowo, dążąc do polepszenia swoich warunków bytowych, zwłaszcza w okresie zimowym²⁴, co pozwala interpretować przestępczość (przynajmniej tej części) bezdomnych raczej w kategoriach strategii zaradczych, niż miałyby świadczyć o pewnych szczególnych kryminogennych skłonnościach tej grupy. W tym kontekście zauważa się jednak, że brak mieszkania może być również czynnikiem zwiększającym prawdopodobieństwo powtórnej kryminalizacji, czyli recydywy.

Przyczyny bezdomności wśród byłych więźniów

Byli więźniowie stanowią według różnych badań od 25% do ponad 50% populacji osób bezdomnych, przy czym odsetek ten jest zawsze wyższy na terenach silnie zurbanizowanych²⁵. Choć w literaturze przedmiotu spotkać można uogólnione schematy przebiegu procesu stawania się osobą bez domu²⁶, przyczyny bezdomności mogą być bardzo zróżnicowane i również wśród pozostających bez dachu nad głową byłych więźniów można wyróżnić co najmniej dwie grupy o odmiennych doświadczeniach biograficznych pod tym względem. Pierwszą z nich stanowią osoby, które miejsce zamieszkania straciły bezpośrednio w wyniku przebywania w izolacji penitencjarnej. W Polsce w warunkach penitencjarnych istnieją sformalizowane źródła pomocy w sytuacji bezdomności lub mające przeciwdziałać jej reprodukcji. Wśród programów reintegracji społecznej, których podmiotem są osoby przebywające w zakładach karnych, realizowane są między innymi programy wychodzenia z bezdomności²⁷. Z kolei osobom opuszczającym zakłady karne przysługuje wsparcie Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym i Pomocy Postpenitencjarnej, które obejmuje okresową dopłatę do zobowiązań czynszowych,

²³ P. Olech, *Strategie rozwiązywania problemu bezdomności w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Australii i Europie*, w: *Problem bezdomności w Polsce*, dz. cyt., Gdańsk 2010, s. 200.

²⁴ Zob.: M. Piechowicz, *Bezdomność jako problem społeczny i indywidualny — możliwości profilaktyki*, w: „Resocjalizacja Polska” nr 3/2012; D. M. Piekut-Brodzka, *O bezdomnych i bezdomności: aspekty fenomenologiczne, etiologiczne, terapeutyczne*, Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna 2000.

²⁵ Zob.: M. Piechowicz dz. cyt.; J. Travis, A. L. Solomon, M. Waul, *From prison to home. The dimensions and consequences of prisoner re-entry*, Urban Institute Justice Policy Centre 2001; S. Fitzpatrick, P. Kemp, S. Klinker, *Single homelessness. An overview of research in Britain*, Bristol: The Policy Press 2000.

²⁶ Zob.: L. Stankiewicz, *Zrozumieć bezdomność*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego 2002; L. Stankiewicz, *Zjawisko bezdomności. Etapy przechodzenia w stan bezdomności*, w: „Auxilium Socjale” 1/2 (9/10)/1999.

²⁷ I. Dyblaska, *Trudności w przystosowaniu do życia po zwolnieniu z zakładu karnego — między diagnozą a działaniem*, brak danych wydawniczych.

pokrycie kosztów czasowego zakwaterowania lub udzielenie schronienia w ośrodku dla osób bezdomnych oraz pomoc rzeczową (na przykład odzież, leki, środki sanitarne, środki czystości, bony żywnościowe, niezbędne przedmioty użyteczności codziennej) (art.43 Kodeksu karnego wykonawczego). Liczebność byłych skazanych wśród populacji bezdomnych zdaje się jednak wskazywać, że działania te nie obejmują swoim zasięgiem wielu osób, które mogłyby z tych form pomocy skorzystać, bądź też są po prostu one mało skuteczne. Zgodnie ze współczesną doktryną profesjonalnej pomocy społecznej, o ile pomoc rzeczowa czy nawet finansowa może być w wielu przypadkach skuteczna, nie powoduje zazwyczaj trwałych efektów w postaci wyjścia z sytuacji ubóstwa, bezrobocia czy bezdomności²⁸. Programy reintegracji społecznej mają charakter tymczasowy i obejmują swoich uczestników „parasolem ochronnym” tylko na czas ich trwania. Po zakończeniu realizacji programu jego beneficjenci są natomiast pozostawieni sami sobie²⁹. Należy przy tym zauważyć, że więzienie jest instytucją wykluczającą: ogranicza dostęp do rynku pracy, utrudnia utrzymywanie relacji z tak zwanym światem zewnętrznym (rodziną, przyjaciółmi, znajomymi), a nadto prowadzi do stygmatyzacji społecznej, którą po opuszczeniu zakładu karnego były więzień może odczuwać zarówno w relacjach formalnych (na przykład wymaganie zaświadczenia o niekaralności), jak i nieformalnych (ostracyzm społeczny, gorsze traktowanie przez sąsiadów czy wykluczenie ze struktury rodziny). Z tych powodów problematyczna jest również sytuacja mieszkaniowa osób skazanych. Brak możliwości opłacania mieszkań (ze względu na relatywnie częsty brak zatrudnienia lub w najlepszym wypadku niskie stawki za wykonywaną pracę³⁰) w połączeniu z relatywnie wysokim prawdopodobieństwem osłabienia lub zerwania relacji z rodziną (o ile skazany ją posiadał) są czynnikami zagrażającymi bezdomnością po wyjściu na wolność.

Drugą grupę stanowią osoby, które stały się bezdomnymi w wyniku innych niż przestępczość sytuacji lub wydarzeń życiowych (na przykład rozwód, uzależnienie od alkoholu, nieco rzadziej od narkotyków lub hazardu), dla których trafiać do zakładów karnych jest strategią życiową, a standard życia w polskich więzieniach znacząco przewyższa warunki znane im ze schronisk lub noclegowni dla bezdomnych, nie wspominając nawet o dworcach kolejowych czy innych miejscach koncentracji osób bez stałego miejsca zamieszkania. W warunkach penitencjarnych

²⁸ Por.: K. Frieske, P. Poławski, *Opieka i kontrola: instytucje wobec problemów społecznych*, Warszawa: Interart 1996.

²⁹ K. Frieske, *Spółeczna marginalność jako koszt systemowy*, w: *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, red., M. Jarosz, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 2008, s. 12.

³⁰ W 2015 roku średnia wysokość wynagrodzenia wśród więźniów pracujących odpłatnie wynosiła natomiast 1257,85 złotych przy stawce w wysokości 11,07 złotych za godzinę (*Roczna informacja statystyczna za rok 2016*, s. 30). Dla porównania w tym samym roku płaca minimalna wynosiła 1850 złotych, zaś przeciętne miesięczne wynagrodzenie ponad 4 tysiące złotych. (Źródło: <http://wynagrodzenia.pl/gus> [dostęp 3 maja 2017]).

skazany ma zapewniony nie tylko dach nad głową, z łóżkiem i pościelą, ale też ciepłą odzież, wyżywienie, środki higieny osobistej oraz szereg innych „udogodnień”, na które w warunkach wolnościowych często nie może sobie pozwolić. Nie może wobec tego dziwić fakt, że wśród osób bezdomnych zdarzają się nie tylko takie, które wolałyby trafić do zakładu karnego (preferencyjnie na okres zimowy), niż pozostać na wolności, ale również osoby takie — o czym już wspomniano — które sytuację tę świadomie prokurują za pomocą włamań czy drobniejszych kradzieży i pozostają na miejscu przestępstwa w oczekiwaniu na przyjazd policji. W ten sposób bezdomni trafiają do zakładów karnych, gdzie w sprzyjających warunkach mogą poprawić swój na ogół zły stan zdrowia, odpocząć, zregenerować się. W warunkach wolnościowych są natomiast osobami najczęściej pozbawionymi perspektyw podjęcia pracy innej niż niskopłatna, dorywcza, na czarno, nieotrzymującymi wsparcia od bliskich, utrzymującymi się najczęściej z zasiłków (ewentualnie wspomaganych przez środki pochodzące z renty) lub żebractwa. Dla osób będących w stanie permanentnego kryzysu życiowego więzienie może się zatem jawić nawet jako miejsce atrakcyjne. Więzienie jako instytucja (docelowo) resocjalizacyjna nie może w tej sytuacji spełniać swej funkcji korekcyjnej, ponieważ pełni w rzeczywistości rolę kwatery. Intencjonalni przestępcy, rekrutujący się z populacji bezdomnych nie są najczęściej osobami zdemoralizowanymi w sensie kryminalnym. Nie są też więc jednostkami, które faktycznie wymagałyby działań korekcyjnych, mających na celu zmianę ich „przestępczej” osobowości. Należy natomiast podkreślić, że wychodząc na wolność, są to nadal osoby nieposiadające miejsca zamieszkania, pozbawione wsparcia rodziny, dochodu i których stan zasobów społecznych i ekonomicznych najprawdopodobniej nie uległ poprawie w okresie odbywania kary. Cechą odróżniającą tę grupę od pozostałych więźniów jest jednak to, że w okresie pozbawienia wolności tracą niewiele lub nic. Z drugiej strony, zważywszy, że dzieje się tak ze względu na to, iż w rzeczywistości nie mieli czego stracić, konstatacja ta nie wydaje się szczególnie budująca ani optymistyczna.

Powrót do społeczeństwa a bezdomność

Sytuacja mieszkaniowa osób opuszczających więzienia jest czynnikiem różnicującym ich dalsze losy biograficzne i wyznaczającym ich szanse w procesie reintegracji społecznej. Dla tych byłych więźniów, którzy po wyjściu na wolność chcą podjąć pracę, wyjść z uzależnienia, zerwać z kryminogennymi środowiskami czy ustabilizować swoją sytuację życiową, brak mieszkania stanowi zasadniczą barierę. Liczne analizy wskazują natomiast, że posiadanie miejsca zamieszkania jest czynnikiem wspomagającym proces reintegracji. Świadczy o tym również zależność, zgodnie z którą byli więźniowie, którym udaje się ustabilizować swoją sytuację mieszkaniową, rzadziej trafiają ponownie do zakładów karnych — posiadanie

mieszkania jest zatem czynnikiem prewencyjnym w sensie kryminologicznym³¹. Z tych powodów jednym z pierwszych działań, jakie musi podjąć osoba opuszczająca zakład karny, jest zapewnienie sobie stałego miejsca pobytu³².

Pierwszą nasuwającą się w tym kontekście strategią jest powrót skazanego do rodziny, jednak — na co wskazują losy wielu osób opuszczających zakłady karne — rzeczywistość zastana po powrocie do domu rodzinnego często znacząco odbiega od optymistycznych planów i strategii życiowych przyjmowanych jeszcze na etapie odbywania kary³³. Niejednokrotnie bowiem czas przebywania przez skazanego w więzieniu jest dla rodziny momentem sprzyjającym do podjęcia formalnoprawnych działań zmierzających do trwałego wykluczenia go z gospodarstwa domowego. Dotyczy to przede wszystkim więźniów, których funkcjonowanie w ramach rodziny było źródłem konfliktów lub przemocy, nadużywających alkoholu lub narkotyków, a przede wszystkim skazanych na długoletnie kary pozbawienia wolności³⁴. Podjęcie owych działań oznacza na ogół dla opuszczających placówki konieczność znalezienia nowego miejsca zamieszkania, co w sytuacji braków zabezpieczenia finansowego, perspektyw zawodowych oraz wsparcia rodziny jest sytuacją bezpośrednio prowadzącą do bezdomności.

W innych przypadkach powrót do rodziny może się okazać zaledwie rozwiązaniem tymczasowym³⁵, zwłaszcza jeżeli w trakcie pobytu skazanego w zakładzie karnym rodzina zdążyła już zaadaptować się do zmienionych warunków życiowych, a role społeczne pełnione przez niego (lub które pełnić powinien) przed trafieniem do placówki, zostały już przejęte przez innych członków gospodarstwa. Tym samym, w kontekście wielce prawdopodobnego braku

³¹ P. Olech, dz. cyt.; M. Maguire, P. Raynor, dz. cyt.; E. Baldry, D. McDonnell, P. Maplestone, M. Peeters, dz. cyt.

³² Jest to również jedno z działań obligatoryjnych w przypadku osób ubiegających się o warunkowe przedterminowe zwolnienie.

³³ Zob.: R. Burnett, *To re-offend or not to re-offend? The ambivalence of convicted property offenders*, w: *After Crime and Punishment. Pathways to Desistance from Crime*, red., S. Maruna, R. Immergreen, Collumpton: Willan 2011; C. Uggen, J. Manza, A. Behrens, dz. cyt.; D. Mandeep K., Mandel, D. R. G. Loewenstein, P. Ayton, *Prisoners' Positive Illusions of Their Post-Release Success*, w: „Law and Human Behavior” nr 30/2006; E. Zamble, V. L. Quinsley, *The criminal recidivism process*. Cambridge University Press 1997; por.: A. Juźwiuk, J. Malczewska, M. H. Chruszczewski, *Raport końcowy z badań z udziałem skazanych*, Warszawa 2008.

³⁴ Zob.: R. Witkowski, *Bezdomność więźniów — problem perspektywy jednostek penitencjarnych okręgu gdańskiego*, w: *Forum o bezdomności bez lęku*, red., M. Dębski, A. Kwaśnik, A. Wicka-Łangowska, Gdańsk: Pomorskie Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności 2012, s. 99; A. Lech, *Świat społeczny bezdomnych i jego legitymizacje*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk 2007.

³⁵ J. Travis, A. L. Solomon, M. Waul, dz. cyt.

zatrudnienia³⁶ oraz w perspektywie ograniczonych dochodów rodziny, może zostać przez nią uznany za jednostkę dodatkowo obciążającą budżet gospodarstwa domowego. Sprzyjać temu może również wspomniane już osłabienie więzi rodzinnej, do którego niejednokrotnie dochodzi w wyniku izolacji penitencjarnej. W tej sytuacji powracający do społeczeństwa byli więźniowie wsparcia muszą poszukiwać wśród rodziny pochodzenia, znajomych (co w rzeczywistości może też oznaczać na przykład nocowanie w melinach) lub w instytucjach formalnych, takich jak schroniska, noclegownie czy hostele dla bezdomnych.

Decyzja o poszukiwaniu wsparcia w tych instytucjach jest wówczas strategią niejako wymuszoną. Należy jednak zauważyć, że źródłem owego przymusu może być nie tylko sytuacja życiowa bezdomnych byłych więźniów, czyli brak alternatywy i konieczność zgłoszenia się do tych podmiotów, ale również może być ona warunkowana swoistym imperatywem wewnętrznym, wynikającym z dążenia do zmiany dotychczasowego sposobu funkcjonowania, w tym odcięcia się od kryminalnej przeszłości. Badania³⁷ dowodzą, że jest to jeden z fundamentalnych warunków zerwania z przestępczością (ang. *desistance*)³⁸. W ostatnich latach na popularności zyskuje stopniowo koncepcja destygmatyzacji³⁹, stanowiąca uzupełnienie bądź też — by rzecz bardziej precyzyjnie — przeciwwagę dla deterministycznych teorii związanych z nurtem naznaczenia i reakcji społecznej (ang. *labelling approach*), w których dominował swego czasu pogląd, że proces stygmatyzacji jest nieodwracalny, zwłaszcza w przypadku przestępców, w tym byłych więźniów⁴⁰. Koncepcja destygmatyzacji dowodzi, że osoby, które zostały przez społeczne audytorium zidentyfikowane jako dewianci (na przykład na skutek wejścia w konflikt z prawem karnym), mogą odrzucić ciężące na nich piętno i zmienić swój status społeczny, podejmując aktywność zgodną ze społecznymi normami i wartościami, na przykład znajdując i utrzymując zatrudnienie, zdobywając legalny

³⁶ Zob.: B. Western, B. Pettit, *Incarceration & social inequality*, Dædalus, Summer 2010, American Academy of Arts & Sciences; C. Uggen, J. Manza, A. Behrens, dz. cyt.; S. H. Decker, C. Spohn, N. R. Ortiz, *Criminal Stigma, Race, Gender, and Employment: An Expanded Assessment of the Consequences of Imprisonment for Employment*, Final Report to the National Institute of Justice 2010; M. Borzycki, T. Makkai, *Prisoner reintegration post — release*, Canberra: Australian Institute of Criminology 2007; S. D. Bushway, *Labor market effects of permitting employer access to criminal history records*, w: „Journal of Contemporary Criminal Justice, Special Issue on Economics and Crime” vol. 20/2004.

³⁷ J. H. Laub, R. J. Sampson, *Shared beginnings, divergent lives. Delinquent boys to age 70*, Harvard University Press 2003.

³⁸ Zob.: S. Farrall, A. Calverley, *Understanding desistance from crime. Theoretical directions in resettlement and rehabilitation*, Open University Press 2006.

³⁹ Zob.: A. Baładynowicz, *Destygmatyzacja i wychodzenie z opresji skazanych w warunkach kurateli sądowej a ich readaptacja*, w: *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, red., F. Kozaczuk, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego 2009.

⁴⁰ Zob.: N. Shover, *Great Pretenders: Pursuits and Careers of Persistent Thieves*, Boulder, CO: Westview Press 1996; N. Shover, *The Later Stages of Ordinary Property Offender Careers*, w: „Social Problems” vol. 31, Issue 2/1983.

dochód, uczestnicząc w kursach reintegracji społecznej, wychodząc z uzależnienia, nawiązując nowe relacje społeczne (z jednostkami niezwiązanymi ze światem przestępczym), wchodząc w role nieformalne (na przykład rodzinne) czy udzielając się wolontaryjnie, ponieważ oznacza to przyznanie się przed samym sobą, że potrzebuje się pomocy. Aktywność w tych obszarach, jak dowodzą badania⁴¹, może prowadzić do zmiany statusu jednostki stygmatyzowanej w społecznej percepcji. Zwrócenie się do formalnych źródeł wsparcia i chęć podjęcia pracy nad sobą może zatem stanowić kluczowy czynnik wspierający proces reintegracji społecznej i pomagający w dystansowaniu się od przeszłości — dawnych środowisk kryminogennych i tożsamości przestępcy⁴². Do tego celu niezbędne są jednak stosowne narzędzia i możliwości.

Podsumowanie

W kontekście zapotrzebowania na szeroko pojęte działania z zakresu polityki społecznej i pomocy społecznej wyrażanego, między innymi przez wysoki odsetek byłych więźniów wśród populacji osób bezdomnych instytucje pomocowe stoją w obliczu wielu trudności na drodze do zabezpieczenia socjalnego potrzeb tej kategorii. Zaplecze instytucji pomocowych oraz oferowane przez nie formy wsparcia są na chwilę obecną relatywnie niewielkie i mało skuteczne⁴³, o czym świadczy również fakt, że działalność pomocowa skierowana do tej grupy jest *de facto* zdominowana przez sektor pozarządowy. Nadto, problematyka powracających do społeczeństwa byłych więźniów, którzy pozostają bez miejsca zamieszkania, jest niezwykle ważna w sensie humanistycznym: indywidualnym i społecznym. Mając bowiem na uwadze sytuację osób opuszczających zakłady karne, może nasuwać się pytanie, czy społeczeństwo nie dopuszcza się, przynajmniej w pewnym wymiarze, wtórnej ekskluzji byłych skazanych, wytwarzając dodatkowe bariery w procesie ich reintegracji społecznej i wykluczając z podstawowych obszarów życia już po odbytej przez nich karze pozbawienia wolności⁴⁴. Osoby te bywają w społecznej percepcji łączone z potencjalnym źródłem zaburzeń ładu czy nawet bezpieczeństwa społecznego, natomiast nakładający się na te bariery problem bezdomności niejednokrotnie dodatkowo wzmacnia stygmat społeczny. Istnieje wobec tego potrzeba wprowadzania innowacyjnych działań systemowych

⁴¹ Zob.: S. D. Bushway, R. Apel, *A signaling perspective on employment-based reentry programming: Training Completion as a Desistance Signal*, w: „Criminology and Public Policy” 11 (1)/2012; S. Maruna, dz. cyt.

⁴² J. Braithwaite, *Crime, shame, and reintegration*, New York: Cambridge University Press 1989.

⁴³ *Sytuacja osób opuszczających zakłady karne na terenie województwa łódzkiego*, Łódź: Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi 2012.

⁴⁴ C. Uggen, J. Manza, A. Behrens, dz. cyt.

o charakterze profilaktycznym, to jest przeciwdziałającym atrofii jednostki ze społeczeństwem, reprodukcji zjawiska bezdomności wśród skazanych i ich ponownej kryminalizacji. W tym także działań wspierających ich destygmatyzację. W tym kontekście niezwykle istotnym czynnikiem może okazać się zwiększanie społecznej świadomości na temat problemu bezdomności, wewnętrznej heterogeniczności kategorii bezdomnych oraz potrzeby wielopasmowego wsparcia, w którym aktorami są nie tylko państwowe i pozarządowe podmioty świadczące sprofesjonalizowaną pomoc, ale również przygotowana do przyjęcia i wspierania bezdomnych byłych więźniów społeczność lokalna.

BIBLIOGRAFIA

Bałandynowicz Andrzej, *Destygmatyzacja i wychodzenie z opresji skazanych w warunkach kurateli sądowej a ich readaptacja*, w: *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, red., F. Kozaczuk, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego 2009.

Baldry Eileen, Maplestone Peter, *Barriers to social and economic inclusion for those leaving prison*, w: „Human Rights Defender” Vol. 12, No 1/2003.

Baldry Eileen, McDonnell Desmond, Maplestone Peter, Peeters Manu, *Ex-prisoners and accommodation: what bearing do different forms of housing have on social reintegration*, Australian Housing and Urban Research Institute, 2003.

Baldry Eileen, McDonnell Desmond, Maplestone Peter, Peeters Manu, *Ex-prisoners, homelessness and the state in Australia*, w: „Australian and New Zealand Journal of Criminology” Vol. 39, Issue 1/2006.

Becker Howard S., *Outsiderzy*, przekł. Olga Siara, Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN 2009

Borzycki Maria, Baldry Eileen, *Promoting Integration: The Provision of Prisoner Post — release Services*, w: „Trends & Issues in Crime and Criminal Justice” nr 262/2003.

Borzycki Maria, Makkai Toni, *Prisoner reintegration post — release*, Canberra: Australian Institute of Criminology 2007.

Braithwaite John, *Crime, shame, and reintegration*, New York: Cambridge University Press 1989.

Burnett Ros, *To re-offend or not to re-offend? The ambivalence of convicted property offenders*, w: *After Crime and Punishment. Pathways to Desistance from Crime*, red., S. Maruna, R. Immarigeon, Collumpton: Willan 2011.

Bushway Shawn D., Apel Robert, *A signaling perspective on employment-based reentry programming: Training Completion as a Desistance Signal*, w: „Criminology and Public Policy” nr 11(1)/2012, http://www.albany.edu/bushway_research/publications/Bushway_Apel_2012.pdf [dostęp: 03.05.2017].

Bushway Shawn D., *Labor market effects of permitting employer access to criminal history records*, w: „Journal of Contemporary Criminal Justice”, Special Issue on Economics and Crime, Vol. 20/2004.

Czapiński Janusz, Panek Tomasz, *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego 2015, http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2015.pdf [dostęp: 3.05.2017].

Danecka Marta, *Partycypacja wykluczonych. Wyzwanie dla polityki społecznej*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Naukowa 2014.

Decker Scott H., Spohn Cassia, Ortiz Natalie R., *Criminal Stigma, Race, Gender, and Employment: An Expanded Assessment of the Consequences of Imprisonment for Employment*, Final Report to the National Institute of Justice 2010, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/244756.pdf> [dostęp: 03.05.2017].

Dhami Mandeep K., Mandel David R., Loewenstein George, Ayton Peter, *Prisoners' Positive Illusions of Their Post-Release Success*, w: „Law and Human Behavior” nr 30/2006.

Dyblaska Irena, *Trudności w przystosowaniu do życia po zwolnieniu z zakładu karnego — między diagnozą a działaniem*, brak danych wydawniczych, <http://irss.pl/2012/04/trudnosci-w-przystosowaniu-do-zycia-po-zwolnieniu-z-zakladu-karnego-miedzy-diagnoza-a-dzialaniem> [dostęp: 03.05.2017].

Farrall Stephen, Calverley Adam, *Understanding desistance from crime. Theoretical directions in resettlement and rehabilitation*, Open University Press 2006.

Fitzpatrick Susanne, Kemp Peter, Klinker Susanne, *Single homelessness. An overview of research in Britain*, Bristol: The Policy Press 2000.

- Frieske Kazimierz, Poławski Paweł, *Opieka i kontrola: instytucje wobec problemów społecznych*, Warszawa: Interart 1996.
- Frieske Kazimierz, *Społeczna marginalność jako koszt systemowy*, w: *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, red., M. Jarosz, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN 2008.
- Grotowska-Leder Jolanta, *Ekskluzja społeczna – aspekty teoretyczne i metodologiczne*, w: *Ekskluzja i inkluzja społeczna: diagnoza, uwarunkowania, kierunki działań*, red., J. Grotowska-Leder, K. Faliszek, Toruń: Wydawnictwo Edukacyjne Akapit 2005.
- Hołyst Brunon, *Kryminologia*, Warszawa: Lexis Nexis 2009.
- Hołyst Brunon, *Socjologia kryminalistyczna*, Tom 1, Warszawa: Lexis Nexis 2007.
- Houchin Roger, *Social Exclusion and Imprisonment in Scotland*, Glasgow Caledonian University 2005, <http://www.scotpho.org.uk/downloads/SocialExclusionandImprisonmentinScotland.pdf> [dostęp: 03.05.2017].
- Jehoel-Gijsbers Gerda, Vrooman Cok, *Explaining Social Exclusion. A theoretical model tested in the Netherlands*, Haga: The Netherlands Institute for Social Research 2007.
- Juźwiuk Agnieszka, Malczewska Jowita, Chruszczewski Michał H., *Raport końcowy z badań z udziałem skazanych*, Warszawa 2008, www.equal.org.pl/download/produktAttachments/org6500407_raportkoncowybadaniapsych.pdf [dostęp: 03.05.2017].
- Kądziółka Kinga, *Bezrobocie, ubóstwo i przestępczość w Polsce. Analiza zależności na poziomie województw*, w: „Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” nr 242/2015.
- Kitsuse John, Ciquorel Aaron V., *A note on the uses of official statistics*, w: „Social Problems” Vol.11, nr 2/1963 (Autumn), University of California Press.
- Kudlińska Iwona, Kacprzak Andrzej, „Błędne koło”. *Wykluczenie społeczne w biograficznym doświadczeniu biednych kobiet i trzeźwiejących alkoholików*, w: *Niewygodni, nienormalni, nieprzystosowani, nieadekwatni — społecznie wykluczeni*, red., A.M. Kłonkowska, M. Szulc, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego 2013.
- Laub John H., Sampson Robert J., *Shared beginnings, divergent lives. Delinquent boys to age 70*, Harvard University Press 2003.
- Lech Adam, *Świat społeczny bezdomnych i jego legitymizacje*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk 2007.
- Maguire Mike, Raynor Peter, *How the resettlement of prisoners promotes desistance from crime: Or does it?*, w: „Criminology & Criminal Justice” nr 6(1)/2006.
- Mandes Sławomir, *Przegląd kluczowych tematów badań dotyczących bezdomności w socjologicznej literaturze USA, Wielkiej Brytanii oraz Niemiec*, w: *Problem bezdomności w Polsce. Wybrane aspekty. Diagnoza zespołu badawczego działającego w ramach projektu 'Gminny standard wychodzenia z bezdomności', Standardy w Pomocy*, red. M. Dębski Gdańsk 2010, http://www.monar.hg.pl/projekt118/pliki/Diagnoza_Zespol_Badawczy.pdf [dostęp: 03.05.2017].
- Maruna Shadd, *Making good. How ex-convicts reform their and rebuild their lives*, Washington D.C.: American Psychological Association 2001.
- Olech Piotr, *Strategie rozwiązywania problemu bezdomności w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Australii i Europie*, w: *Problem bezdomności w Polsce. Wybrane aspekty. Diagnoza zespołu badawczego działającego w ramach projektu 'Gminny standard wychodzenia z bezdomności', Standardy w Pomocy*, red., M. Dębski, Gdańsk 2010, http://www.monar.hg.pl/projekt118/pliki/Diagnoza_Zespol_Badawczy.pdf [dostęp: 03.05.2017].
- Piechowicz Małgorzata, *Bezdomność jako problem społeczny i indywidualny — możliwości profilaktyki*, w: „Resocjalizacja Polska” nr 3/2012.
- Piekut-Brodzka Danuta M., *O bezdomnych i bezdomności: aspekty fenomenologiczne, etiologiczne, terapeutyczne*, Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna 2000.

Shinkfield Alison J., Graffam Joseph, *Community Reintegration of Ex — Prisoners: Type and Degree of Change in Variables Influencing Successful Reintegration*, w: „International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology” Vol. 53, nr 1/2009.

Shover Neal, *Great Pretenders: Pursuits and Careers of Persistent Thieves*, Boulder, CO: Westview Press 1996.

Shover Neal, *The Later Stages of Ordinary Property Offender Careers*, w: „Social Problems” Vol. 31, Issue 2/1983.

Stankiewicz Leszek, *Zjawisko bezdomności. Etapy przechodzenia w stan bezdomności*, w: „Auxilium Socjale” nr 1/2(9/10)/1999.

Stankiewicz Leszek, *Zrozumieć bezdomność*, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego 2002.

Stępnia Piotr, *Pomiędzy resocjalizacją a pracą socjalną. Dylematy współczesnej penitencjarystyki*, w: *Więziennictwo. Nowe wyzwania*, red., B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępnia, Warszawa – Poznań – Kalisz: Centralny Zarząd Służby Więziennej 2001.

Szczygieł Elżbieta, *Bezdomność wśród dzieci i młodzieży w Polsce jako efekt przemocy i nadużyć*, Rzeszów: Stowarzyszenie Centrum Wspierania Edukacji i Przedsiębiorczości 2013, <https://cwep.eu/wp-content/uploads/2016/08/Problemy-dzieci-Nr-2-2013.pdf> [dostęp: 03.05.2017].

Szymanowska Aleksandra, *Czynniki utrudniające readaptację społeczną w świetle badań katamnesticznych*, w: *Prawne i socjokulturowe uwarunkowania profilaktyki społecznej i resocjalizacji*, red., F. Kozaczuk, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego 2009.

Szymanowska Aleksandra, *Więzienie i co dalej?*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak” 2003.

Travis Jeremy, Solomon Amy L., Waul Michelle, *From prison to home. The dimensions and consequences of prisoner re-entry*, Urban Institute Justice Policy Centre 2001, http://research.urban.org/UploadedPDF/from_prison_to_home.pdf [dostęp: 03.05.2017].

Uggen Christopher, Manza Jeff, Behrens Angela, *‘Less than the average citizen’: stigma, role transition and the civic reintegration of convicted felons*, w: *After Crime and Punishment. Pathways to offender reintegration*, red., S. Maruna, R. Immerglott, London-New York: Routledge 2011.

Western Bruce, Pettit Becky, *Incarceration & social inequality*, Dædalus, Summer 2010, American Academy of Arts & Science, <https://www.amacad.org/content/publications/pubContent.aspx?d=808> [dostęp: 03.05.2017].

Witkowski Robert, *Bezdomność więźniów — problem perspektywy jednostek penitencjarnych okręgu gdańskiego*, w: *Forum o bezdomności bez lęku*, red., M. Dębski, A. Kwaśnik, A. Wicka-Łangowska, Gdańsk: Pomorskie Forum na rzecz Wychodzenia z Bezdomności 2012.

Zamble Edward, Quinsley Vernon L., *The criminal recidivism process*, Cambridge University Press 1997.

Roczna informacja statystyczna za rok 2016, Ministerstwo Sprawiedliwości, Centralny Zarząd Służby Więziennej, Warszawa, <http://www.sw.gov.pl/strona/statystyka-roczna> [dostęp: 03.05.2017].

Sytuacja osób opuszczających zakłady karne na terenie województwa łódzkiego, Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi 2012, <http://poki-rcpslodz.pl/node/492> [dostęp: 03.05.2017].

The vicious circle of social exclusion and crime: Ireland’s Disproportionate Punishment of the Poor, Irish Penal Report Trust Position Paper: January 2012, http://www.iprt.ie/files/Position_Paper_FINAL.pdf [dostęp: 03.05.2017].

Strony internetowe:

Social Exclusion Unit: *Reducing re-offending by ex-prisoners*, Office of the Deputy Prime Minister, London 2002, http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.cabinetoffice.gov.uk/media/cabinetoffice/social_exclusion_task_force/assets/publications_1997_to_2006/reducing_summary.pdf [dostęp: 03.05.2017].

Wynagrodzenia.pl: <http://wynagrodzenia.pl/gus> [dostęp: 03.05.2017].